

SATRICVM

Jaargang 17, nummer 1

december 2010

NIEUWSBRIEF VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM EN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

De opgraving in volle gang

In dit nummer

Verborgen schatten 3
Marlies Kleiterp

Antiek Satricum blijft verrassen 7
Marijke Gnade

Schoonheid 16
Dé Steures

‘Mijn liefste bundeltje mirre’ 18
Anne Versloot /Ruurd Halbertsma

Colofon

De NIEUWSBRIEF SATRICUM is een uitgave van de Vereniging Vrienden van Satricum en verschijnt minstens tweemaal per jaar. De Nieuwsbrief bericht over het opgravingsproject in Satricum, over de Vereniging Vrienden van Satricum en de activiteiten van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.

ISSN: 0920-9912

Redactie Selkit Verberk, Anne Versloot

Redactieadres

Selkit Verberk
Pieter Liefinckstraat 49
1067VW Amsterdam

Opmaak Femke Ijsinga-van Boxsel, Rotterdam

Met dank aan Anneke Dekker, Alma Reijling

De Vereniging Vrienden van Satricum stelt zich ten doel mensen met interesse voor het opgravingsproject Satricum nader tot elkaar te brengen. Ook wil de vereniging het project onder de aandacht brengen van een breed publiek. De lidmaatschapkosten bedragen € 20 per jaar. Wanneer u zich opgeeft als lid krijgt u de Nieuwsbrief Satricum toegestuurd en ontvangt u een uitnodiging voor de jaarlijkse Satricum-dag. Ook wordt u uitgenodigd voor andere activiteiten die de vereniging voor haar leden organiseert. Nieuwe leden ontvangen als welkomstgeschenk een goudkleurige boekenlegger in de vorm van een antefix uit Satricum.

Lidmaatschap voor echtparen:
€ 20 per jaar en voor één persoon de toegang op de Satricum-dag à € 7.

Bestuur

<i>Voorzitter</i>	drs M. Kleiterp tel. 020 612 74 18
<i>Secretaris</i>	drs E. Vesseur
<i>Penningmeester</i>	drs A. Jansen mba
<i>Bestuursleden</i>	prof. dr M. Gnade drs A. Reijling drs S. Verberk drs E. Vesseur drs Y. Scheper

Secretariaat

Vereniging Vrienden van Satricum
Iste Jan van der Heijdenstraat 148 III
1072VD Amsterdam
tel. 020 679 27 93
e-mail satricum@planet.nl
postbank 6945931

REDACTIONEEL**WIE WIL IK ZIJN?**

Over schoonheid valt best te twisten. Lichaamsverzorging, kleding en sieraden: je uiterlijk draagt bij aan het imago dat je wilt uitstralen, wie en hoe je wilt zijn. Niet alleen jijzelf, maar ook een ander oordeelt daarover. Smaak, mode, algemeen geldende normen en waarden spelen altijd een rol. Welvaren en de daarbij behorende luxe zijn herkenbare factoren. Vrouw, man of kind, ook in de oudheid was schoonheid in sociale context al een belangrijke factor, en dat strekte zich ook uit tot na iemands dood. Niet voor niets werden doden vaak met rijke giften, zoals sieraden en ceremoniële wapens, begraven.

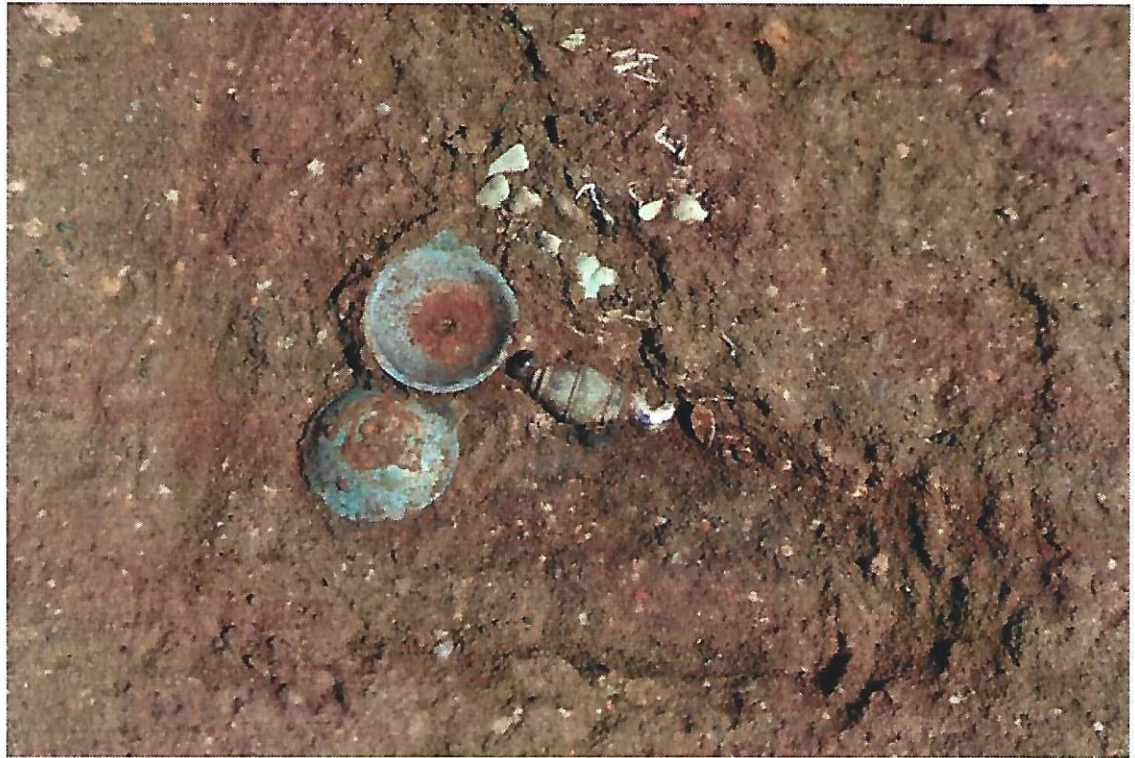
In deze Nieuwsbrief vindt u een aantal artikelen dat aanhaakt aan het thema van de Satricum-dag 2011: 'Schoonheid en luxe'. Een interview over 'Geur en kleur. Cosmetica in de oudheid' met de Leidse conservator en hoogleraar Ruurd Halbertsma, waarin hij vertelt over de overdaad aan welriekende parfums en prachtige sieraden in de oudheid. Met een heus schoonheidsrecept dat een sneeuw witte huid garandeert. Wie wil dat nou niet? En een kort artikel dat een brug slaat tussen de Satricum-dag 2010, die was gewijd aan de schatten in de depots van musea en opgravingen, en het thema van 2011 'Verborgene schoonheid' van Marlies Kleiterp. En natuurlijk: het verslag van de zomercampagne 2010 van Marijke Gnade en een *to the point* column *as ever* van Dé Steures.

Wie wil ik zijn? Met deze Nieuwsbrief proberen wij u wat geur, kleur en stof tot nadenken mee te geven voor 2011. Wij wensen u veel leesplezier en een schoon nieuw jaar.

de redactie ↙

VERBORGEN SCHATTEN

DE MOOISTE VONDSTEN IN MUSEUMDEPOTS

Bulla uit graf XXVII

‘Tenslotte het goede nieuws over sieraden en Satricum: afgelopen zomer is een halsketting met grote glazen kralen, buisvormige metalen kralen en een bronzen bulla gevonden. Vrouwelijke charme, ook uit onze opgraving.’ Dat is het slotakkoord van de column van Dé Steures in deze Nieuwsbrief. Een prachtige vondst is het inderdaad. Het resultaat van zorgvuldig opgraven. De context of ervaring heeft blijkbaar al meteen aanleiding gegeven tot ten minste drie interpretaties: dat de ketting een sieraad is, dat hij een vrouw heeft toebehoord en dat die combinatie moet hebben bijgedragen aan het imago van de eigenaar. Maar welke weg bewandelt zo’n interessante vondst daarna?

Magazijnen van opgravingen puilen uit. Jaarlijks komt er materiaal bij, en nog tijdens de opgraving worden de vondsten gewassen, bestudeerd, getekend en beschreven. Sommige zijn interessant genoeg voor verder onderzoek en publicatie. Daarna belanden ze vaak samen met de overige spullen in kistjes of dozen in een depot. Voor de vondsten uit Satricum gloort hoop: het museumgebouw in Le Ferriere staat te wachten om ingericht te worden. Sommige van de verborgen schatten uit het depot – en misschien ook wel de eerder genoemde ketting – leiden binnenkort een tweede leven in een museumvitrine.

Dat is voor Satricum niet de eerste keer: al aan het einde van 19de eeuw is in Rome een speciale zaal ingericht met de mooiste vondsten uit Satricum. In het toen gloed-

nieuwe museum voor Etruskische kunst: de Villa Giulia. Dat nam niet weg dat het overgrote deel van het eind 19de eeuw opgegraven materiaal in het magazijn van de Villa Giulia belandde. Daar ligt het al meer dan een eeuw. Natuurlijk: er is in de afgelopen veertig jaar hernieuwd onderzoek gedaan, ook in dat depot. Het 'graven in het depot' heeft geleid tot herordening en (hernieuwde) interpretaties van het materiaal, vele publicaties en naamsbekendheid van de opgraving.

KIJKJE ACHTER DE SCHERMEN

Een kijkje in de depots is interessant. De stukken vertellen vaak een heel ander verhaal dan de tentoongestelde voorwerpen in een museumzaal. Die worden immers in een context geplaatst. Gravend in de depots graaf je ook in de (verzamel-)geschiedenis van een museum – of in het geval van Satricum, van een opgraving. Soms met verrassende vondsten, die kunnen leiden tot (nieuwe) wetenschappelijke conclusies en prachtige tentoonstellingen. Ook voor de oude Satricum-vondsten geldt dat die weleens in een geheel nieuw licht zijn gepresenteerd, namelijk in de tentoonstelling in het Leidse Rijksmuseum van Oudheden (RMO) in 1986, onder de titel: 'Nieuw licht op een oude stad'.

Depot Rijksmuseum van Oudheden, Leiden

Voor het gros van de musea geldt dat slechts tien procent van het totale bezit in de vaste presentatie is opgenomen. De collectie van het RMO bijvoorbeeld telt ca. 100.000 voorwerpen. 8.000 tot 10.000 objecten staan opgesteld in de vernieuwde presentaties uit 2001 en in de deze maand te openen nieuwe presentatie over de archeologie van Nederland.

De rest is in depot: simpelweg omdat er geen plaats in de tentoonstellingsruimtes zelf is, of omdat de hippe museumdoctrine *less is more* een overdaad aan meer van het zelfde veroordeelt. Ook bepaalt het verhaal op zaal of een object wel of niet in de gekozen context een rol kan vervullen. Zo niet, dan kan het – hoe schoon ook – zomaar in depot verdwijnen.

Maar een goed gevuld depot heeft ook voordelen: het biedt ruime voor onderzoek, publicaties en restauraties en het zijn vaak die stukken die worden uitgeleend voor tijdelijke tentoonstellingen, zonder dat daarmee de vaste museumopstelling tekort wordt gedaan. Soms vervullen ze ook de rol van ideale vervanger, als toch wordt besloten een stuk uit de vaste opstelling uit te lenen voor een (internationaal) belangrijke tentoonstelling waar het museum graag zijn naam aan wil verbinden. Een goede ordening, standplaatsregistratie en een verantwoord opbergsysteem vergroten de mobiliteit van deze verborgen collecties.

VERBORGEN SCHOONHEID ZICHTBAAR

Voor de meeste buitenlandse musea geldt hetzelfde. Het beheren en ontsluiten van de museumcollectie is een belangrijke taak, zeker als het overheidscollecties betreft.

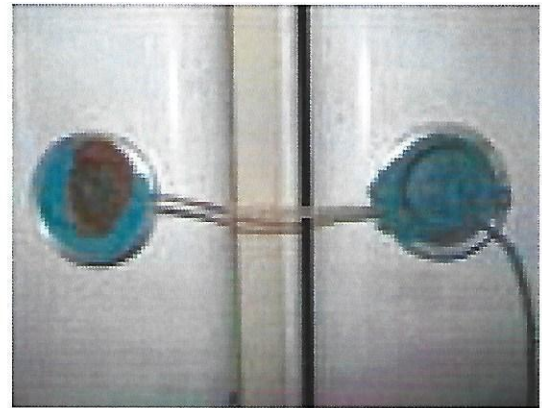
In het geval van bijvoorbeeld het Staatsmuseum de Hermitage in Sint-Petersburg betreft dat een collectie van circa 3 miljoen kunstwerken. Daarmee is het een van 's werelds grootste en bekendste musea. En imposant bovendien: niet alleen is de kwaliteit van de collectie nagenoeg onbetwist, ook is de extravagante locatie – het voormalige Winterpaleis van de schatrijke tsaren – spraakmakend.

19de-eeuwse luxe van de Romanov-tsaren

Pracht en praal in het Winterpaleis

Verzegeld depot in de Hermitage in Sint-Petersburg

Achter de geweldige schoonheid van de tentoonstellingszalen, waar de pracht, praal en trots van de Romanovs afdruipt, huizen in de voormalige achterkamers van het Winterpaleis de conservatoren, hun kantoren te midden van 'hun' collecties, hun uitpuilende depots. Ieder houdt er zijn eigen (Russische) administratie op na, de hoofden van de afdeling hebben een zegelring, waarmee de kasten en lades na elk bezoek opnieuw worden verzegeld.

Naast alle zichtbare luxe ook heel veel verborgen schoonheid dus. Om die zichtbaar te krijgen, heeft de Hermitage een aantal strategieën ontwikkeld. In de eerste plaats is dat de website van het museum, waarop elk jaar meer en meer van de collectie digitaal ontsloten wordt, met downloadable beelden voor iedereen.

Ten tweede staat aan de rand van de stad het gloednieuwe, multifunctionele museum-depot, dat een indrukwekkend staaltje van efficiency toont. Met een optimaal ontsloten collectie én toegankelijk voor iedereen. Niet gehinderd door welk verhaal dan ook wordt het publiek verlekkerd met de rijkdom van de collectie en huisraad van de tsaren. Op soort, chronologisch in het gelid, lekker overzichtelijk. Het doel is om de komende jaren de hele depotcollectie uit het Winterpaleis daarheen te brengen. Bovendien dient deze presentatie ook intensieve educatieve doeleinden: klassen, waaronder gehandicapte kinderen zoals blinden, krijgen hier hun museumlessen.

De derde manier om de collectie meer openbaar te maken, is uiteraard het

Schoonheid van de Romanovs in het open depot.

stimuleren van bruikleenverkeer. De Hermitage leent veel uit, met het verdiende geld worden restauratiewerkzaamheden aan het gebouw en de collectie uitgevoerd. En tot slot: zoveel bezit rechtvaardigt het hebben van een aantal dependances. De bekendste is wel die in Amsterdam. Twee maal per jaar wordt hier van tentoonstelling gewisseld, twee maal per jaar kan al die verborgen schoonheid – al dan niet uit depot – van dichtbij in Nederland worden bekeken.

Marlies Kleiterp ◀

ANTIIEK SATRICUM BLIJFT VERRASSEN

Afb.1 Luchtfoto van de opgravingen

Archeologie is een dynamisch vak. Interpretaties van opgegraven objecten zijn nog maar nauwelijks gepubliceerd of ze zijn al weer verouderd omdat onverwachte vondsten het gereconstrueerde beeld wijzigen. Zo ook in Satricum waar de afgelopen jaren veel nieuwe graven zijn ontdekt die ertoe zullen leiden dat het gangbare beeld van de nederzetting in de 5de en 4de eeuw v. Chr. en dat van zijn bewoners moet worden bijgesteld.

WAT VOORAFGING

De laatste berichtgeving van de opgravingen in Satricum dateert alweer van twee jaar geleden toen verslag werd gedaan van de talloze spectaculaire archeologische vondsten onder de wijngaarden van het wijngoed 'Casale del Giglio'. Al sinds 1984 is in dit deel van het antieke stadsgebied met enkele grote tussenpozen archeologisch

onderzoek verricht nadat de toenmalige eigenaar het terrein had genivelleerd en diep geploegd. Geheel onverwacht waren hierbij tufstenen blokken te voorschijn gekomen en vele scherven die duiden op antieke activiteiten. Onverwacht, omdat de archeologen in de veronderstelling verkeerden dat het lagere stadsgebied van Satricum al volledig verwoest was door de moderne landbouwactiviteiten. Niets bleek echter minder waar. Hoewel danig verstoord, kon een meer dan 600 meter lang antiek wegtracé worden opgegraven dat deel had uitgemaakt van een monumentale route uit de 6de/5de eeuw v.Chr. Deze route doorkruiste de stad van oost naar west en had waarschijnlijk verschillende vertakkingen naar andere delen van de stad zoals naar de akropolis en het tempelcomplex van Mater Matuta.

In de loop der jaren kon op meer plaatsen worden vastgesteld dat de weg ten minste twee bouwfases had gekend waarbij de

eerste weg rond 500 v. Chr. was aangelegd in een brede geul in het terrein. Boven op twee parallelle muren van circa één meter hoog, opgetrokken uit twee op elkaar gestapelde rijen rechthoekige tufblokken, was een wegniveau gecreëerd van afwisselende samenstelling. De aanleg van de weg moet een enorme onderneming zijn geweest waarvoor kosten nog moeite waren gespaard en waarbij, getuige de wijze van aanleg, met kennis van zaken te werk was gegaan. Op elke plek waar de weg tot op de diepste niveaus werd onderzocht (dat wil zeggen tot op de bodem van de geul waarop de funderingen van de weg waren neergezet) werd dezelfde wijze van constructie gedocumenteerd. Hierbij was rekening gehouden met het verval van het natuurlijk terrein, de afwatering et cetera. Behalve de weg leverde het onderzoek ook enkele huizen op, althans de fundamente hiervan, die evenals die van de weg, bestaan uit grote, rechthoekig gekapte tufstenen blokken. Op sommige plaatsen, afhankelijk van het onderliggende niveau van de maagdelijke grond, bleken deze fundamente tot een hoogte van meer dan anderhalve meter te zijn bewaard. Ook deze vondsten vormden een belangrijke aanvulling op het beeld dat tot nu toe van de archaische stad bestond en dat gebaseerd was op de opgravingen uit de jaren zeventig en tachtig op de akropolis van Satricum.

De opgravingen in het lagere stadsgebied hebben behalve de archaische resten ook geheel nieuwe informatie over de latere geschiedenis van de site opgeleverd. Al snel bleek dat de weg en de huizen een enorme verwoesting hadden ondergaan. Althans, in en tussen de huizen werd veel puin gevonden waaronder grote verbrande stukken hout, door brand gebakken kleitichels en enorme aantallen dakpannen. Dit puin was afgedekt met een dik zandpakket dat in de oudheid was aangebracht, waarschijnlijk om als onderlaag te dienen van nieuwe fundamente. Die laatste zijn niet aangetroffen omdat het hier het, door de ploeg verstoorde, topniveau van het terrein betreft. Wel werden grote kiezels boven in het zandpakket gevonden die waarschijnlijk

duidden op een loopniveau bij de mogelijke nieuwe structuren. In de richting van de weg bleek dit kiezelniveau over te gaan in een opgehoogd, tweede straatniveau.

Het lijkt erop alsof de weg na een omvangrijke restauratie opnieuw in gebruik is genomen, weliswaar een weg die veel rommeliger geconstrueerd was dan de eerste, maar wel enkele meters breder. Zowel de nieuwe weg als de veronderstelde gebouwen ernaast zijn waarschijnlijk niet lang gebruikt. Een en ander kon worden afgeleid uit verstoringen van de nieuwe aanleg waarvan het onderzoek de laatste twee jaar heeft geleid tot opzienbarende vondsten.

DODEN IN DE STAD

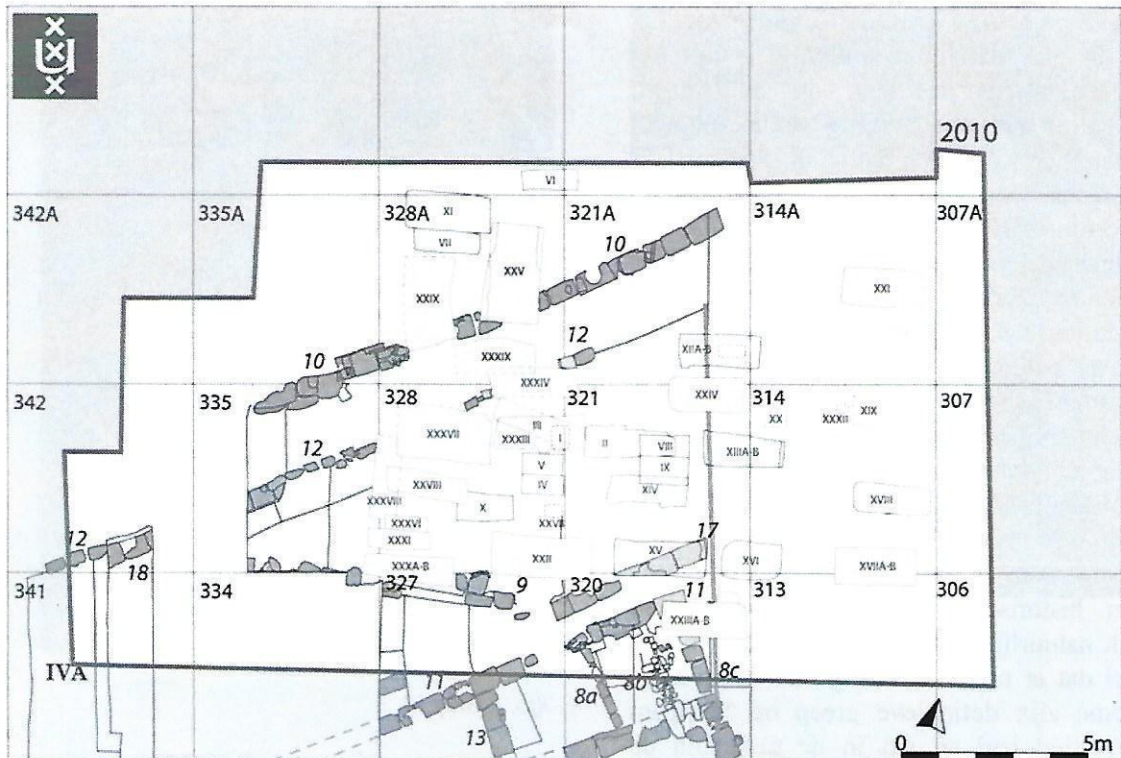
Al in 1997 werden in het lagere stadsgebied, langs de noordzijde van de weg, enkele inhumatiegraven aangetroffen die grote overeenkomsten vertoonden met graven die in de jaren tachtig in het zuidwesten van de stad waren opgegraven. De meer dan 200 graven in dit grafveld, de Zuidwest-necropool genaamd, zijn toegeschreven aan de Volsken, een inheems Italisch bergvolk uit het achterland van Satricum. Volgens de antieke overlevering werd Satricum in het begin van de 5de eeuw v.Chr. door de Volsken veroverd die, in de daaropvolgende lange periode dat zij de stad in bezit hadden, hun doden binnen de omwalling van de nederzetting begroeven – een niet-Latijns gebruik. De vondst van dezelfde typen graven op de akropolis van de stad, aan de voet van de tempels van Mater Matuta, versterkte deze Volskische interpretatie. En met de ontdekking van de nieuwe graven langs de weg, eveneens binnen de stadsgrenzen, werd de Volskische aanwezigheid in Satricum wederom onderstreept.

Door de ligging van de graven naast de weg bestond eerder het idee dat de weg nog steeds in gebruik was. De opgraving van de laatste jaren heeft dit beeld fundamenteel gewijzigd en daarmee ook het beeld van de stad zelf. Uit het recente onderzoek blijkt dat de graven niet alleen langs de weg zijn aangelegd, maar dat zij daar ook doorheen

Afb. 2 Het opgravingsveld 2010

Afb. 4 Plattegrond van de graven

zijn gegraven en op sommige plekken zelfs door de muren van de ernaast gelegen gebouwen. Een en ander betekent dat ten tijde van de aanleg van de graven, de weg en de gebouwen, ook die van de latere fase, niet meer zichtbaar waren en dat het betreffende terrein kennelijk braak lag. Deze constatering staat haaks op eerdere reconstructies van het vijfde-eeuwse Satricum waarin continuïteit van de nederzetting werd verondersteld juist op grond van de graven. Immers, de Volsken moesten na hun inname van de stad ook ergens gewoond hebben. Het idee was daarom dat de Volskische bezetters gebruik bleven maken van de infrastructuur van de stad en zich vestigden in de huizen van de voormalige Latijnse bewoners. Hoewel deze reconstructie nog steeds niet helemaal van tafel is, geeft de vondst van het grafveld boven op de voormalige stadsresten in elk geval voor dit deel van de stad aan dat het niet meer intact was.

Ook ten aanzien van een andere interpretatie moeten waarschijnlijk wijzingen worden aangebracht. Dit betreft de duur van de Volskische aanwezigheid in Satricum. Op grond van het onderzoek van de andere graven in de stad leken de Volsken vanaf het begin van de 4de eeuw v. Chr. uit het archeologische beeld te zijn verdwenen, geheel in overeenstemming met het moment waarop de Romeinen Satricum in 385 v. Chr. innamen en er een Romeinse kolonie stichtten. De nu ontdekte graven lijken echter veel recenter dan die in de rest van de stad en zelfs te zijn aangelegd ná de stichting van de Romeinse kolonie. Hier moet natuurlijk wel de nodige voorzichtigheid worden betracht. De Romeinen stichtten weliswaar hun kolonie, maar de bronnen laten ons ook weten hoe de Volsken keer op keer terugkomen en zelfs in 349 weer een eigen kolonie in Satricum vestigen. In hoeverre de literaire gegevens een historische werkelijkheid weergeven valt natuurlijk te bezien. Duidelijk is echter wel dat er nog veel zou gebeuren alvorens Rome zijn definitieve greep op Satricum gevestigd had en dat in de tussentijd de Volsken hun doden in Satricum kennelijk bleven begraven.

DE NIEUWE GRAVEN

De graven die de afgelopen jaren naast en op de weg te voorschijn zijn gekomen (afb. 2 en 4) kunnen aan dezelfde bevolkingsgroep worden toegeschreven die ook in de andere delen van de stad zijn doden begraven. Dit kan onder meer worden afgeleid uit de overeenkomsten in graftypen en grafvondsten. Evenals de graven in het zuidwesten van de stad, zijn de nieuwe graven met veel zorg aangelegd. Elke dode is daarbij in zijn eigen houten en op maat gemaakte kist begraven. Zelfs de aller kleinsten, kinderen van leeftijden die variëren van drie tot twaalf jaar, kregen een eigen houten kistje.

Afb. 3 Graf XI

De kisten tekenen zich als rechthoekige grijs-zwarte verkleuringen in de grafvulling af, waarbij het hout als zodanig volledig vergaan is, maar de ijzeren spijkers van de constructie nog op hun oorspronkelijke plaats in de zijwanden van de kisten worden aangetroffen. Een goed bewaard voorbeeld werd aangetroffen in graf XI, gelegen langs de noordzijde van de weg (afb. 3). De dode in dit graf, een jongeman van circa 25 jaar, bleek deels bedekt met de gecarboniseerde resten van het deksel. In de vier zijden van de kist staken nog dertien ijzeren spijkers van verschillend formaat, alle op het zelfde niveau ingeslagen.

Een duidelijk verschil met de eerder gevonden graven in de andere grafvelden is de oriëntatie van de graven. In het nieuwe grafveld liggen bijna alle doden met het hoofd naar het oosten in oost-west georiënteerde graven (zie afb. 4). Slechts in één geval is de dode met het hoofd naar het westen gelegd, terwijl in twee andere gevallen de graven noord-zuid zijn georiënteerd. Hiervan is een graf, graf XXV, in elk geval speciaal door zijn uitzonderlijk grote formaat en bijzondere grafgiften. Het andere noord-zuid georiënteerde graf, nr. XXXVIII, dankt zijn afwijkende oriëntatie waarschijnlijk aan het feit dat het deel uitmaakte van een cluster van overlappende graven langs de westgrens van het grafveld waar kennelijk nog slechts weinig ruimte ter beschikking was waardoor het graf anders werd neergelegd.

Het grafveld omvat ca. 40 graven die zeer dicht bijeenliggen (afb. 2 en 4). Het aantal graven zal echter zeker nog groeien aangezien het onderzoek nog in volle gang is in het meest oostelijke deel van het opgravingsveld. Het grafveld lijkt zich hier in oostelijke richting onder de wijngaard voort te zetten. Tot nu toe konden alleen nog de west- en zuidgrens van het grafveld worden bepaald.

Afb.5 Graf XXXI met sieraden

DE DODEN IN DE GRAVEN EN HUN GRAFGIFTEN

De diepte waarop de doden in de graven liggen, varieert van 1,10 tot minstens 2,40 m ten opzichte van het maaiveld, waarbij de graven vaak door de twee opeenvolgende wegniveau's zijn heengegraven, soms zelfs tot aan de maagdelijke bodem van de geul van de weg. De werkelijke diepte van de graven kan niet meer worden vastgesteld omdat de bovenzijde met eventuele markeringsstekens door het ploegen zijn verwoest. De dode zelf is vaak slecht geconserveerd vanwege de zuurgraad van de grond. Hierdoor kan het geslacht in de meeste gevallen niet meer worden achterhaald. Op grond van de tanden, die over het algemeen veel beter bewaard zijn, is van 25 individuen de leeftijd bepaald. Hierbij is het grote aantal kinderen opmerkelijk. Van 39 graven die tot nu toe gedocumenteerd zijn, behoren er zeker twaalf toe aan kinderen. Deze zijn in een eigen grafje begraven of bijgezet in een volwassen graf. Het is daarbij niet duidelijk of het primaire bijzettingen betreft, dat wil zeggen gelijktijdig begraven met de volwassen dode, of begravingen op een later moment. Duidelijk is wel dat de kinderen, zelfs de jongste, als volwaardige personen binnen de gemeenschap werden beschouwd en recht hadden op hetzelfde grafritueel als de volwassenen. Het is ook opvallend dat de kinderbegravingen in veel gevallen rijker zijn dan die van de volwassenen. Enkele kinderen waren voorzien van opmerkelijke persoonlijke objecten zoals sieraden van brons en glaspasta, maar ook loden wapens in miniatuurformaat.

Voor de kralen van glaspasta afkomstig uit de Phoenicische wereld vormen een nieuw element in de graven in deze periode. Onder de kralen bevinden zich twee grote exemplaren, zogenaamde ogenkralen, die in twee afzonderlijke kindergraven zijn gevonden, respectievelijk in graf XIX, van een kind van circa 4 tot 6 jaar en in graf XXXI, van een kind van 7-9 jaar (afb. 5). De kralen zijn van hetzelfde type, cilindrisch van vorm met in het midden een rondomlopende rij van uitstulpende blauwe

Afb. 6 Glaspasta ogenkraal uit graf XIX

ogen die aan de boven- en onderzijde begrensd worden door afwisselende witte en gele druppels. Het exemplaar in graf XIX is donkerblauw van kleur (afb. 6); dat in graf XXXI turkoois, slechter bewaard, maar wel groter van formaat. In het eerste graf werden behalve de kraal, vijf kleine bronzen ringetjes, een bronzen fibula en drie vaasjes gevonden, alle van een klein formaat. De grafgiftten in het andere graf bestonden alleen uit sieraden, een bijzondere collectie die het grafgewaad van de overledene versierden (zie afb. 5). Behalve de grote ogenkraal die onder de kaken van de dode werd gevonden, werden nog twee andere ogenkralen op het lichaam aangetroffen. Een grote zwarte met veel, dicht op elkaar geplaatste blauwe oogjes en een kleinere ogenkraal. Verder een lichtblauwe kraal, vijf zwarte kleine kraaltjes, twee cilindrische kralen van waarschijnlijk faience, een bronzen ringetje, vier kleine fibulae en als laatste een bijzondere hanger van turkooizen glaspasta in de vorm van een mannegezicht met baard. Hoewel deze hanger slecht bewaard is gebleven, is het witte gezicht met blauwe ogen, een gele mond en witte oren goed te herkennen. Met kleine gekleurde druppeltjes zijn versieringen aangebracht. De hanger is uitzonderlijk, maar als type bekend en ondergebracht in een grote classificatie van gezichtskralen waarin dit type hanger in de periode tussen de tweede

helft van de 7de tot de 5de eeuw wordt gedateerd.

Ook in verschillende andere kindergraven zijn Phoenicische kralen van glaspasta gevonden. De aanzienlijke hoeveelheid van dit type kralen getuigt van de uitgebreide commerciële contacten van de begraven gemeenschap.

De speciale positie die de kinderen in de Satricaanse gemeenschap innamen blijkt ook uit een andere kinderbegraving, graf XXIII A. Dit kindergrafje bleek in een groter graf van een jonge man van circa 17 tot 20 jaar te zijn bijgezet. De dode, een jongetje

betreft behalve de al bekende wapens als een spies en een bijl, ook nieuwe vormen als een lanspunt en een dubbelbijl, de laatste van een iets groter formaat. De wapens moeten een speciale, waarschijnlijk symbolische betekenis hebben gehad die in relatie stond tot rol die de dode tijdens zijn leven was toebedacht, die van strijder en van jager. Daar waar de (dubbel)bijl als teken van macht geïnterpreteerd kan worden, vormen de spies en lanspunt mogelijke verwijzingen naar de jacht. Deze bijzondere associatie wordt in dit specifieke graf nog eens benadrukt door de aanwezigheid van een

Afb. 7 Graf XXIII A met loden miniatuurwapentjes

van 7 à 9 jaar, had behalve veertien vazen - het grootste aantal tot nu toe in dit grafveld gevonden - ook vier miniatuurwapens van lood als grafgiften meegekregen, objecten die speciaal voor het graf moeten zijn gemaakt (afb. 7). Dergelijke loden miniatuurwapens waren al bekend uit de andere vijfde-eeuwse kindergraven in Satricum. In 2009 werd ook in het nieuwe grafveld een kindergrafje met een loden bijltje en spiesje als grafgiften gevonden. De collectie loden wapens die nu in graf XXIII A is gevonden is uitzonderlijk. Het

zwart geverniste wijncup met een in rood geschilderde versiering van een grazend hertje. Het lijkt hier te gaan om een uniek exemplaar dat evenals de loden objecten, speciaal voor het graf en de betreffende dode was gemaakt. Het feit dat het hier om een wijncup gaat, weliswaar een klein formaat gezien de jonge leeftijd van de dode, verwijst tevens naar een bepaalde levenswijze die geassocieerd wordt met de aristocratische wereld waarin de wijnconsumptie gangbaar was. Diezelfde elementen kunnen daarnaast natuurlijk ook

beschouwd worden als prestige elementen of verwijzingen zijn naar een zekere rijkdom. Een interessante vraag is dan natuurlijk of het hier om persoonlijke objecten gaat die de dode tijdens zijn leven had verworven of om objecten die al langere tijd in de familie circuleerden en uiteindelijk als grafgift aan de dode werden meegegeven?

Hoewel de nieuwe graven grote overeenkomsten vertonen met de graven die eerder in de andere post-archaische grafvelden in Satricum zijn opgegraven, zijn zij over het geheel genomen van een groter formaat en zijn zij ook rijker wat betreft het aantal grafgiftten. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de necropool uit een recentere periode dateert en tot een groep mensen behoort die in de loop der tijd een zekere mate van welstand heeft kunnen opbouwen. Elk graf heeft verschillende aardewerkgiftten, gemiddeld vijf tot zes vazen per dode, maar vaak ook meer. Behalve de gangbare voorraadpotten, kookpotten en schotels, kleine kannetjes en

cupjes, valt de opvallende grote hoeveelheid wijn transportamforen op die in veel gevallen aan de doden is meegegeven. In 2007 werden de eerste Etruskische amforen gevonden, twee om twee, in twee naast elkaar gelegen graven. Zij werden toen als speciale vondsten beschouwd. Intussen is dit aantal flink uitgebreid en blijkt dat het meegeven van transportamforen in de graven van volwassenen eerder regel dan uitzondering was. Niet alleen gaat het dan om Etruskische amforen, maar ook om amforen die afkomstig zijn uit Zuid-Italië en zelfs een exemplaar uit Sparta. Daarnaast werd in ten minste tien grafcontexten aardewerk van een Grieks type gevonden dat evenals de transportamforen geassocieerd wordt met wijnconsumptie. Hiertoe behoren wijncups cup-skyphoi en kylikes waarvan sommige met opgeschilderde decoratie in het tondo (afb. 8), diverse schenkkanen en zelfs een dinos, een wijnvat dat bij een symposium op een standaard stond. Vooral deze laatste vaas is uitzonderlijk voor de Satricaanse wereld. Hij

Afb. 8 Diverse wijncups uit de graven

bevond zich in een bijzonder groot graf dat tot op de kist, circa 2,50 onder het loopniveau, is opgegraven. Wie er in het graf lag is nog onbekend en zal pas volgend jaar met de nieuwe opgravingen achterhaald kunnen worden. Duidelijk is wel dat het om een belangrijke dode moet gaan gezien de grote afmetingen van het graf (afb. 9) en de rijke grafinhoud.

Het archeologisch onderzoek zal hier moeten blijven liggen voor toekomstige archeologen. Een klein deel echter, zoals het oostelijk deel van het nu blootgelegde grafveld en natuurlijk de graven die in de afgelopen zomer niet konden worden afgerond, zoals graf XXV, zullen verder worden onderzocht in de opgravingscampagne van 2011, ongetwijfeld weer met

Afb. 9 Graf XXV

Dankzij de nieuwe resultaten die nu uit de opgravingen te voorschijn zijn gekomen, is de meer recente geschiedenis van Satricum weer in de schijnwerpers komen te staan. Dat de verploegde velden daarbij steeds weer een belangrijke bron van informatie blijken, is onverwacht en van groot belang. Wie weet wat de talloze wijngaarden in Le Ferriere nog verhullen? Voor het grootste gedeelte zal dat echter moeten wachten tot het moment dat de wijngaarden geen goede wijn meer opleveren en vervangen zullen worden.

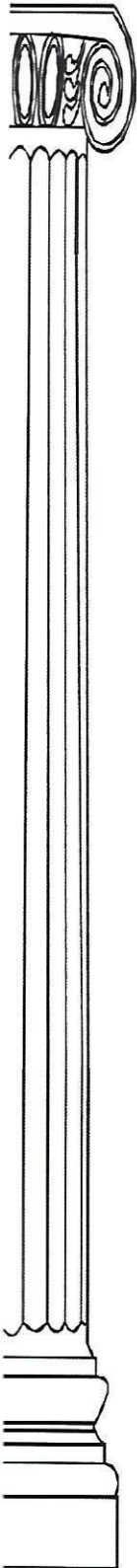
nieuwe belangrijke vondsten. Ook dan zullen weer veel studenten de ontberingen van een lange hete zomercampagne weten te doorstaan dankzij het enthousiasme dat zij telkens weer aan de dag leggen. Nog maar zes maanden te gaan alvorens we de kruiwagens, houwelen, scheppen en bezems en natuurlijk het fijnere materiaal als tandartshaakjes en penselen weer uit de magazijnen en kasten kunnen halen.

Ik kijk ernaar uit.

Marijke Gnade ←

COLUMN

Schoonheid

Schoonheid en luxe, speciaal in lichaamsverzorging, daar moet dit stukje over gaan. Daarbij, dat is het slechte nieuws, denk je niet meteen aan Volskisch Satricum. Je ziet graven in de Zuidwest-necropool en op de Poggio dei Cavallari met stoere macho vazen als de Etruskische amfoor en de grote olla met gaatjes in de lip, en schaaltes, heel veel schaaltes. In die olla's was iets aan het vergisten waar een Latijn of Romein graag zijn neus bij zou hebben opgetrokken: kefir, yoghurt of zo. Je hóórt haast het geslurp en gesmak.

Nee, voor vrouwelijke verfijning moeten we zo'n dertig kilometer dichterbij Rome zijn, in Lavinium, waar Aeneas met de schone prinses Lavinia trouwde. De Latijnse schonen van Lavinium hebben zich laten vereeuwigen in terracotta beelden, haast levensgroot, die ze plaatsten als votiefgeschenken in het heiligdom van Minerva. Minerva zelf, hoe stoer ook, is in een van die beelden een slanke jongedame met een elegant strengenkapsel onder de rand van haar helm, een fijngeplooid chiton en daaroverheen een schattig afkledend aegisje met schubben en slangetjes, met een ceintuur van slangen, die haar ranke

D 61

taille benadrukt. Ze verwelkomt ons jaarlijks in de voorhal van het museum, net buiten de middeleeuwse borgo van Pratica di Mare, dat we op onze woensdagmiddagexcursie bezoeken.

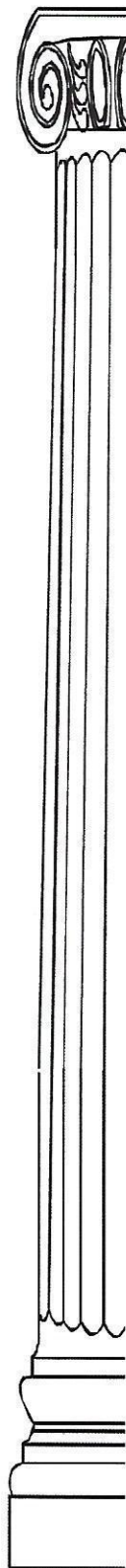
Binnen staat het beeld van een jongedame, die Minerva een bal lijkt te komen aanbieden als afscheid van haar jeugd. In het Multi-mediacircus van het museum spreekt de godin haar aan: 'Bruid, kom naderbij.'

Het meisje draagt een fijngeplooid chiton met knoopjes op de bovenarmen en eroverheen, op de linkerarm en onderlichaam, een zware mantel. Ze draagt veel sieraden van edelsmeedwerk. Op de rechter elleboog een serie grote vaasvormige hangers, en op de onderarm niet één maar twee spiralende armbanden.

Maar liefst vier halskettingen draagt ze. Drie hangen er breeduit horizontaal: bovenaan bolle kralen, en dan twee kragen eronder. De eerste kraag bestaat uit grote bloemknoppen, de tweede uit nog grotere lamellen met afbeeldingen erop. Heel toepasselijk heeft iemand daarin Menelaos gezien, die Helena terugvindt in Troje: de stoerste man en de mooiste vrouw. De vierde halsketting hangt verticaal onder de drie andere vandaan tussen haar jonge boezem: aan een gevlochten gouden koord hangen drie bulla's gescheiden door buisvormige kralen. Bulla's zijn grote, holle, platbolvormige hangers aan een horizontaal draagbuisje.

Dan nu het goede nieuws over sieraden en Satricum: afgelopen zomer is een halsketting met grote glazen kralen, buisvormige metalen kralen en een bronzen bulla gevonden. Vrouwelijke charme, ook uit onze opgraving.

Dé Steures ←

'MIJN LIEFSTE BUNDELTJE MIRRE'

COSMETICA IN DE OUDHEID IN GEUR EN KLEUR

Lichaamsverzorging is niet alleen iets van deze tijd. Griekse vrouwen – én mannen – besprenkelden zich rijkelijk met lekkere luchtjes. De Romeinen daarentegen hadden aanvankelijk moeite met die malle fratsen. 'Ook mijn hond kan ik zo laten ruiken.' Ter introductie van de lezing 'Geur en kleur', die Ruurd Halbertsma op de Satricum-dag van 29 januari 2011 zal houden, volgt hier een bewerking van het interview dat Anne Versloot in 2009 met Ruurd had voor het tijdschrift 'Archeologie Magazine'.

Ruurd Halbertsma in zijn werkkamer

Men neme een kopje gemalen gerst, een handvol wikke en een paar delen hertengewei. Mix het geheel met eieren, gepelde narcissenbollen, gom, Etruskisch graan en honing, et voilà: iedere vrouw die dit brouwsel op haar gezicht smeert, glimt meer dan haar bronzen spiegel. Of deze: doe 'ijsvogeltjescrème' op basis van vogelnestjes op uw gezicht en gegarandeerd dat alle rode vlekken als sneeuw voor de zon verdwijnen.

Het zijn zomaar twee schoonheidstips van de Romeinse dichter Ovidius (43 voor Chr. - 17 na Chr.) uit zijn gedicht 'De medicamine faciei femineae', over de gezichtsverzorging van de vrouw. Veel van de ingrediënten die hij noemt, zoals eiwit en havermeel, worden anno 2009 nog altijd gebruikt door cosmetische giganten als Gucci, Dolce & Gabbana en Armani.

'Er werd heel wat afgesmeerd, gepoederd en geparfumeerd in de antieke wereld,' zegt conservator Ruurd Halbertsma van het Rijksmuseum van Oudheden. De meeste schoonheidsmiddeltjes van nu stonden ook toen al op de toilettafel van de doorsnee vrouw. Spiegels, kammen, scheermessen, haarspelden, nagelvijltjes, krultangen en olieflesjes ontbraken in geen enkel huishouden.

WIT ALS SNEEUW

Het assortiment in de oudheid was even breed als bijzonder. Halbertsma: 'Vrouwen uit Griekenland en Rome hielden niet van rode konen. Die wangen moesten zo wit zijn als sneeuw. Om zo hun status te benadrukken. Zij smeerden zich daarom in met een foundation van loodwit vermengd met zalf. Dat loodoxide uitermate ongezond was, wist lang niet iedereen. Met de nodige gevolgen van dien.' Wie mooi wil zijn moet pijn lijden.

Van Romeinse vrouwen is bekend dat ze hun wenkbrauwen bijkleurden met gemalen antimoon, gemengd met wat roet en zalf, zodat het beter pakte. Oogleden moesten het liefst azuurblauw – zoals in onze jaren zeventig – en de lippen hoorden vuurrood. Een Romeinse lippenstift bestond uit een zalfje met moerbeï, rode alg en menie. Bovendien werd een frisse adem indertijd al op prijs gesteld. Poetsbeurten met een pasta van gemalen puimsteen waren een terugkerend ritueel. Geurende mondpastilles deden de rest.

Niet alleen onderging het gezicht een dagelijkse metamorfose ook de rest van het lichaam was voor de Griekse en Romeinse vrouw belangrijk – vooral dat deel dat niet onder kledingstukken verstopt zat. Lijf en

leden werden besprenkeld met parfum, gemaakt van sesam- en olijfolie of natuurlijke vetten (en niet zoals nu op basis van alcohol). De Griekse komediedichter Antiphanes schreef al in de vierde eeuw voor Christus dat 'een Griekse dame haar voeten en benen insmeert met rijke Egyptische zalf. Haar wangen en borst met dikke palmolie, haar armen met zoet extract van mint, haar wenkbrauwen en haar met marjoraan, en haar knieholten en nek met een essence van thijm.'

Per lichaamsdeel dus een ander luchtje. Het motto was: niets is te veel. 'Als er een dame langs wandelde,' suggereert Halbertsma, 'moet er een enorme lucht rond haar hebben gehangen. Dat was het doel – aandacht trekken.'

Een meisje bereidt parfum. Te zien op een fresco uit de Villa Farnesina. Museo Nazionale delle Terme, Rome

SFEER VAN HEILIGHEID

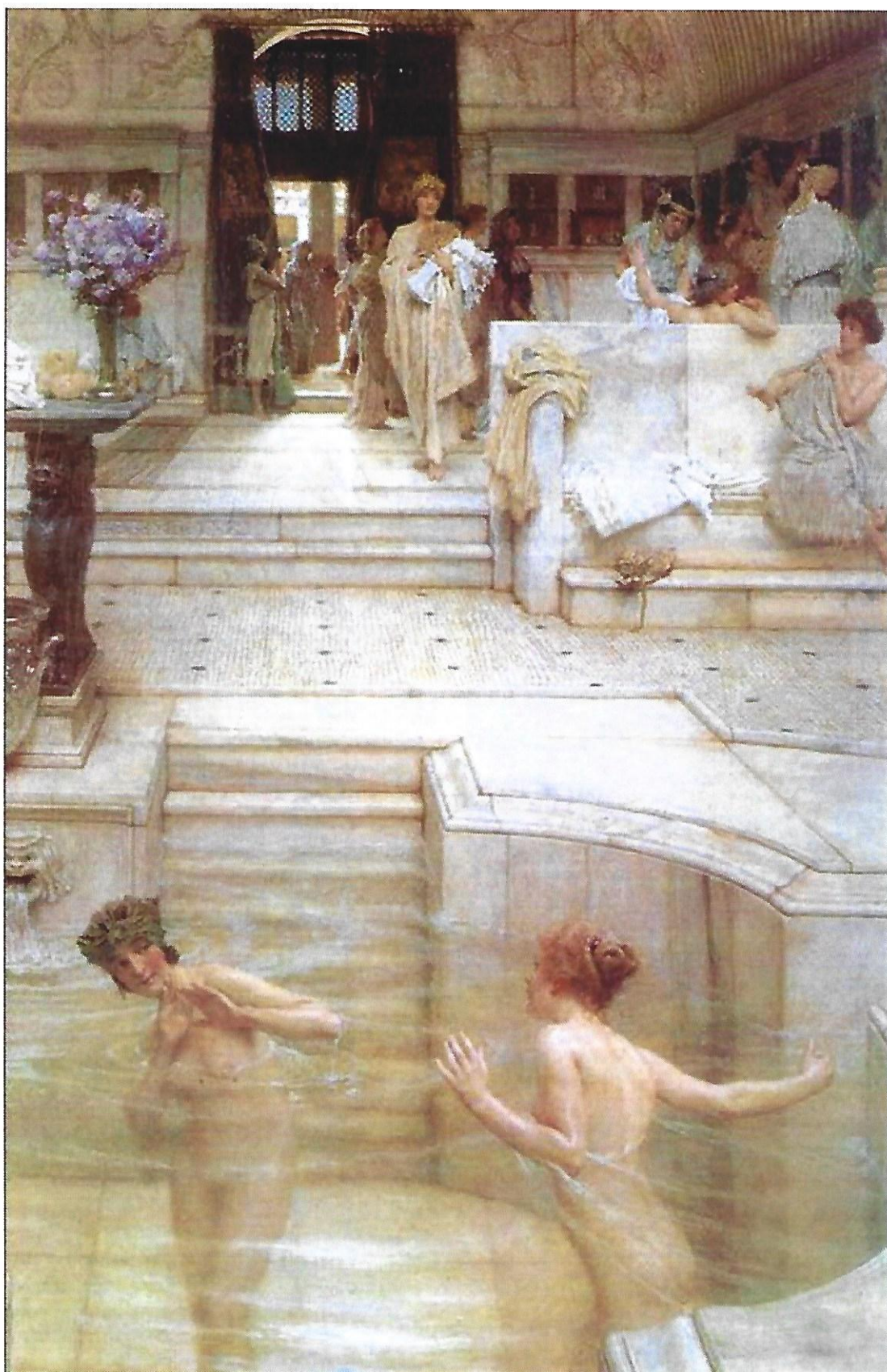
De allereerste parfums waren afkomstig uit het Nabije Oosten. Kleitabletten uit die regio vermeldden al aankopen als olie, mirre, cypres en wilde roos. Van koning Zimri-Lim (18de eeuw voor Chr.) uit de stad Mari, het huidige Syrië, was bekend dat hij minstens één liter geparfumeerde olie per dag bestelde. Niet alleen voor hemzelf, ook voor zijn vrouw en harem. Al snel veroverden de welriekende oliën ook Griekenland.

Behalve voor het verdoezelen van lichaamsgeur werden parfums gebruikt om een sfeer van heiligheid op te roepen: in de tempel (met wierook), bij een feestmaal (gasten werden besprenkeld met parfum), de huwelijksceremonie of bij een overlijden (de dode werd met geurstoffen gewassen). Ook slikten patiënten olie en essences geregeld als medicijn. En *last but not least*: vooral in de erotiek speelden parfums een verleidelijke rol.

'Mijn liefste is een bundeltje mirre, dat tussen mijn borsten vernacht. Mijn liefste is mij een tros van Cyprus, in de wijngaarden van Engedi. Uw scheuten zijn een paradijs van granaatappelen, met edele vruchten, cyprus met nardus.' Deze romantische volzinnen staan in het Oude Testament. In het Hooglied van Salomon.

Eroten maken parfum op een fresco in het Huis van de Vetii, Pompeii

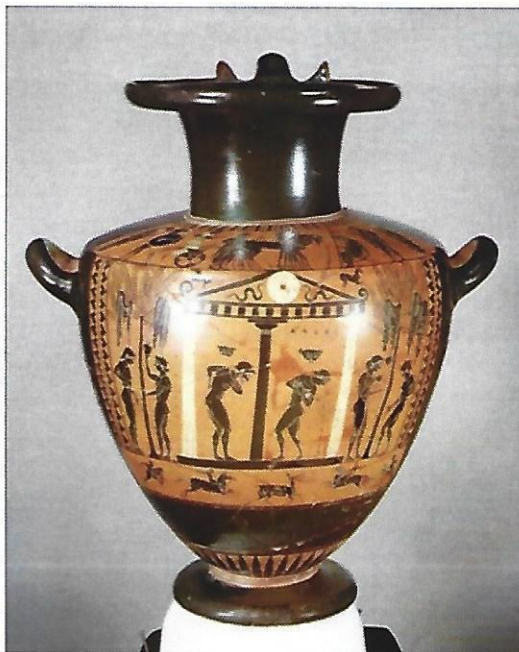

Een blik in de thermen van Caracalla. Schilderij van Laurens Alma Tadema

ZEGGE, KORIANDER EN JENEVERBES

In Griekenland bloeide de cosmetica-industrie vanaf de Mykeense tijd. Kleitabletten in Lineair B spreken over parfumleveranties aan 'een Cyprioot'. Olie werd ingedikt met zegge, koriander, jeneverbes, en verhit met rozen, kwee, mirre, nardus, krokus, tijm en marjoraan.

De glazen flesjes en vaasjes waarin de geurtjes bewaard werden, hadden soms Egyptische vormen. Want exotische producten deden het ook toen al goed. De Grieken kochten en kopieerden de mooiste Egyptische producten. Op het eiland Delos is een heus fabriekje voor lekkere luchtjes gevonden. Eau de toilette was niet alleen iets voor vrouwen. Mannen gingen vaak met hun olieflesjes aan de pols richting sportschool annex badhuis. Tijdens het sporten en baden werden die *aryballoi* aan de muur opgehangen, zoals op veel vaasschilderingen te zien is. Na alle inspanningen smeerden zij hun lichaam royaal in met vette geurende olie.

Griekse waterkruik met badhuisscène (ca. 520 v. Chr., gevonden in Vulci) © RMO

Assortiment Romeinse cosmeticaflesjes van glas en een klein Amor-beeldje van amber © RMO

WANDELENDE PARFUMFLES

In Rome duurde het even voordat cosmetica algemeen geaccepteerd werd. In 189 voor Christus kwam er zelfs een senaatsverbod op parfum. De meeste Romeinen vonden het te oosters en te decadent. Mannen die een luchtje opsmeerden, werden al helemaal als verwijfd gezien. Schrijvers als Catullus, Plinius de Oudere – 'Parfum kost te veel, is 'pro fumo', en je ruikt het zelf niet eens' – en Martialis drijven flink de spot met die middeltjes.

'Waar je ook loopt, schrijft Martialis, 'het lijkt wel of er een parfumfles is omgevallen. Ik vind het vreselijk Gellia, dat jij zo gesteld bent op oosterse fratsen. Ook mijn hond kan ik zo laten ruiken.' En in een van zijn andere epigrammen: 'Jij leidt ons om de tuin door je te pommaderen en door je kale kruin met kleurstof te maskeren, je hebt alleen een spons en flink wat water nodig.'

Maar het verbod hield niet lang stand. In het begin van de Keizertijd kwam de badcultuur tot grote bloei en de parfumpductie nam een hoge vlucht. In Italië was in elke regio wel een andere grondstof voor handen. Viooltjes in Latium, nardus-olie uit de Alpen, in Campanië olijfolie en heel veel rozenvelden – die maar liefst twee keer per jaar bloeiden.

Romeinse parfumsflesjes van glas (100-300 na Chr.) © RMO

Veelkleurige parfumsflesjes van zogeheten 'zandkernglas' (6de-2de eeuw v.Chr.) © RMO

Lichtgroen vierdubbel cosmeticaflasje van glas (3de – 5de eeuw na Chr.) © RMO

SAFFRAAN UIT ARABIË

De duurste ingrediënten kwamen (ook toen al) van ver. Op het prijsedict van keizer Diocletianus (301 na Christus) staat dat opium uit Egypte werd geïmporteerd, voor 1000 denarii per pond (wat toen 327 gram was). Saffraan kwam uit Arabië en daarvoor moest maar liefst 2000 denarii worden neergeteld. Voor wie weet dat het dagloon van een arbeider toen 25 denarii bedroeg, is wel duidelijk over welk kostbaar goedje het hier gaat. Goedkoper kon ook: cypresen irisolie konden voor 20 à 30 denarii gekocht worden.

De parfumproducenten – het vak ging vaak van vader op zoon – zaten met hun

winkeltjes vol pruttelende potjes midden in de stad. Om de hoek zaten de glasblazers, de leveranciers van hun verpakkingsmateriaal. Klanten kwamen bij hen niet alleen om een luchtje te kopen, maar ook om lekker bij te kletsen en te roddelen. Dat ze er een goede boterham mee verdienden, is duidelijk te zien aan het grafaltaar van wierookhandelaar Lucius Faenius Favor, een vrijgelatene, in het Leidse museum. Die is gemaakt van duur geïmporteerd marmer en rijk bewerkt. Ondanks de hoge inkomens stond hun beroep in laag aanzien – het werd een sordida ars genoemd – een vies handwerk. Halbertsma: 'Onze Lucius zal dus niet zijn uitgenodigd bij de plaatselijke rotaryclub.'

Op het grafaltaar van wierookhandelaar Lucius Faenius Favor wordt zijn beroep – *thurarius* - in de inscriptie genoemd (marmer, 1ste eeuw na Chr., gevonden in Rome) © RMO

Etruskische bronzen spiegel (2de eeuw v.Chr.) © RMO

BEHANGEN MET SIERADEN

Vanaf het moment dat cosmetica in zwang raakte, sloegen bij de Romeinen alle stoppen door. Het adagium *less is more* kenden ze niet. Ze waren meer van 'wie het breed heeft, laat het breed hangen'. In de keizertijd gingen rijke vrouwen zich ook behangen met sieraden. Plinius vertelt het verhaal van een dame die pronkte met haar juwelen. Bij iedereen die ze tegen het lijf liep, drukte ze subiet de bonnetjes van haar collectie armbanden, oorbellen, ringen en kettingen onder de neus. 'Kijk eens wat ze kosten!'

Over dit soort snoevers raakten de satire-dichters niet uitgepraat. Werkelijk alles en iedereen krijgt ervan langs: moeders die er jonger uit willen zien dan hun dochters, vrouwen die hun gezichten dichtplamuren. Over dames met een snor dicht Martialis met veel genoegen: 'Het haar rondom je lippen, dat jij laat epileren, uitkroezen en knippen, wegscheren en raseren. Hoe krijg jij al dat haar op één kop bij elkaar?' Maar ook valse wimpers, pruiken, epileertrucs, kunstgebitten zijn het mikpunt van spot.

Haar was ook toen al een hot item. Scheren of niet scheren, dat was de kwestie. Armen werden met behulp van de vlam uit een olielampje onthaard. Halbertsma: 'Die techniek moet je dan natuurlijk wel onder de knie hebben.' In Pompeii is een graffito op een muur gevonden van iemand die zich afvraagt of 'het' lekkerder is met een behaarde of met een onbehaarde vrouw.

Al met al is het schoonheidsideaal door de tijd heen niet zo veel veranderd. Halbertsma: 'Een mooi postuur werd gewaardeerd. Er mocht best wat vlees aan zitten, maar niet te veel haar. Vrouwen hoefden niet zo dun te zijn als veel fotomodellen, en dus de rolmodellen, van tegenwoordig.'

Anne Versloot ◀

OVER DE AUTEURS

Prof.dr. Marijke Gnade

is bijzonder hoogleraar Archeologie van pre-Romeinse culturen in centraal Italië aan de Universiteit van Amsterdam en leidt voor deze universiteit de opgravingen in Satricum.

Prof.dr. Ruurd B. Halbertsma

is conservator collectie Klassieke Wereld (Griekenland, Etrurië, Romeinse Rijk) en Provinciaal-Romeins Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Naast die aanstelling is hij als bijzonder hoogleraar verbonden aan de faculteit archeologie van de Universiteit Leiden.

Drs. Marlies Kleiterp

is hoofd tentoonstellingen van de Nieuwe Kerk en de Hermitage Amsterdam en werkte daarvoor vijftien jaar in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Tussen 1985 en 2001 nam zij jaarlijks deel aan de opgravingen in Satricum.

Dé Steures

is leraar Klassieke Talen in Lisse. Hij is sinds 1980 als medewerker en auteur verbonden aan het Satricum-project.

De opgravingsploeg van 2010